

ğinden kurtarmanın fikrî mücadelesini verdiler. Fakat sonraları bazı araştırmacılar Zamancılar'ın kendi dönemlerinde içtimâî, iktisadî ve hukukî hayatta meydana gelen değişiklikleri tam olarak kavrayamadıklarını öne sürdüler (Akmataliev, II, 43). Onların eserlerinde vurguladıkları düşünceler Sovyet dönemindeki birçok yazar tarafından "yeniye karşı gericiliği veya eskiyi tercih" diye yorumlandı (Alahan, s. 69-71). Bu anlayışın sonucunda Sovyetler Birliği döneminde Merkezî Komünist Partisi Kalıgul Bay Uulu, Arstanbek Buylaş Uulu, Moldo Kılıç gibi aydınların eserleri için komünizm ideolojisine karşı düşünceler barındırdığı gerekçesiyle yayın yasağı koydular (Akılman Kalıgul, s. 22; Alahan, s. 69-71; İbraimov, s. 28).

Zamancı düşünürlerin Toktogul Satılgan Uulu (ö. 1933) ve Barpı Alikul Uulu (ö. 1949) gibi farklı dinî ve içtimâî kesimlerden birçok düşünürü etkilediği söylenebilir. XIX. yüzyıla ait edebî eserlerin Sovyetler döneminde objektif bir şekilde değerlendirilmemesinin temel sebebi, Zamancı düşünürlerin resmî ideolojiyle bağdaşmayan bir dünya görüşüne sahip olmalarıdır. Bu yüzden Sovyetler döneminde Kalıgul, Arstanbek, Moldo Kılıç ve diğer Zamancı düşünürlerin eserlerinin yayımlanması bir yana bu eserler uzun yıllar boyunca "tarihe aykırı, dinsel içerikli, reaksiyoner, feodal yapının kalıntıları, dinsel gericilik" gibi sözlerle eleştirildi, bulundurulması ve okunması yasaklandı, bu da Zamancı düşünürlerin eserleri üzerine araştırmalar yapılmasını engelledi (İskenderova, s. 31-33). Sadece Moldo Kılıç'ın *Akır Zaman*'ının 1945'te Tazabek Samançin tarafından yayımlandığı görülür. Buna karşılık Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Zamancılar'ın oluşturduğu fikir hareketinin bıraktığı miras giderek bilimsel ve kültürel bir ilgi alanı haline geldi, bu konuda araştırmalar yapılmaya başlandı. Moldo Kılıç'ın anılan eserinin 1990'da gerçekleştirilen baskısı incelendiğinde bir önceki baskıda dini öven ve Ruslar'a karşı eleştiriler içeren 314 beytin çıkarıldığı görülür (a.g.e., s. 25-29). Ancak Zamancı literatür üzerindeki çalışma ve yayınların yeterli olduğunu, bu eserlerle ilgili doğru değerlendirmelerin yapıldığını söylemek güçtür. Bugüne kadar gerçekleştirilen çalışmalarda Zamancılar'ın eserleri sadece edebî yönden incelendi, bunların dinî ve fikrî muhtevası ihmal edildi. Her ne kadar Zamancılar, kendi dönemleriyle ilgili meseleleri ele alırken kısmen birbirinden farklı yaklaşımlara sahip olsalardı da genellikle kültürel ve dinî kimliklerin ko-

runması gerektiği noktasında aynı düşüncüyü paylaştılar.

BİBLİYOGRAFYA :

Moldo Kılıç Şamırkan Uulu, "Zar Zaman", *Ala Too*, Frunze 1990, I, 129; *Muras: Kalıgul, Arstanbek, Moldo Kılıç, Aldaş Moldo, Cenijok, Toktogul* (haz. Melis Kurmanalı Uulu Abdıladaev), Frunze 1990, s. 29, 33-80; Taştemir Kenensariyev, *Kırgızistan'dın Orusiyaga Karatılışı*, Bışkek 1997, s. 68-305; Akılman Kalıgul: *İrlar, Akıl-Nasaattar, Darektüü Bayandar, İlimiy İzildöölör* (haz. S. Musaev – A. Akmataliev), Bışkek 2000, s. 22, 24-25; Canıbekova Venera, *Zalkar Oyçuldardın Door, Zaman Cönündögü Çıgarmalarındagı Ündöştük*, Oş 2000, s. 1; Sadık Alahan, *Beş Moldo: Moldo Niyaz, Nurmoldo, Moldo Kılıç, Aldaş Moldo, Moldo Bağış*, Bışkek 2004, s. 69-71; Şarapat İskenderova, *Moldo Kılıç'ın Çıgarmaçılığı'nın İzidenişi: Keçee cana Bügün*, Bışkek 2006, s. 6-9, 25-29, 31-33; N. M. Akunova, "Kırgızdın Zamançı Cana Demokrat Akındarının Çıgarma-larında Sosisyaldık-Filosofiyalık Oy-Tolgoolor", *Kırgız Uluttuk Universitetinin Çarçısı*, Bışkek 2012, IV, 71; A. T. Akmataliev, "Akın Zamançılardın Çıgarmalarında Sosisyaldık-Filosofiyalık Oy-lordun Çağıldırılışı", *El Agartuu*, Bışkek 2012, II, 41, 43; Osmonakun İbraimov, *İstoriya Kırgızskoy Literaturı XX Veka*, Bışkek 2013, s. 28; "Zamana Agımı", *Kırgız Sovet Ensiklopediyası* (ed. B. Ö. Oruzbaeva), Frunze 1977, II, 559-560.

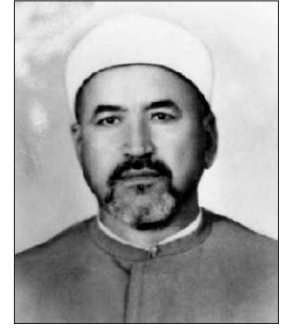
ABDİRRAŞIT BABATAEV

ZÂVÎ, Tâhir Ahmed (الطاهر أحمد الزاوي)

et-Tâhir b. Ahmed
ez-Zâvî et-Trâblusî
(1890-1986)

**Libya'nın bağımsızlığı için
mücadele eden siyaset adamı,
tarihçi, müftü.**

Libya'nın kuzeybatısındaki Trablusgarp'a yaklaşık 50 km. mesafede bulunan Zâviye şehrine bağlı Harşâ köyünde doğdu. İlk eğitimini burada babasından aldı. Sîdî Ali b. Abdülhamîd Camii'nde temel dinî ilimleri okudu ve hocası Muhammed b. Ömer es-Sâlih'in yanında hâfızlığını tamamladı. Ardından Zâviye şehrine giderek Tâhir b. Abdürrezzâk el-Büşti ile Ahmed b. Hüseyin el-Büşti'den fıkıh, Tayyib b. Muhammed b. Abdürrezzâk el-Büşti'den sarf ve nahiv dersleri aldı. 1911'de İtalyanlar'ın Libya'yı işgal etmesi üzerine öğrenimine ara verdi ve hocası Abdurrahman b. Abdülhamîd el-Büşti'nin davetine uyup arkadaşlarıyla birlikte işgalcilere karşı başlatılan millî mücadelede görev aldı. İtalyanlar'ın Trablusgarp'a yönelik saldırıları karşısında en önemli savunma savaşı olarak kabul edilen Hânî savaşına katıldı (26 Ekim 1911). Savaşın ardından Mısır'a gidip Ezher Üniversitesi'ne girdi. Burada Libyalı Ahmed b. Abdullah er-Recîbî ve Tâhir b. Muhammed

Tâhir
Ahmed
ez-Zâvî

en-Ne'âs gibi hocalarla tanıştı. Ahmed b. Mustafa eş-Şerîf ve Hasan Medkûr'dan fıkıh, Ali el-Cihânî el-Misrâtî'den fıkıh ve nahiv, Mahmûd Hattâb ve Yûsuf ed-Dicvî'den tefsir ve hadis okudu. Bu arada İslâm tarihi ve özellikle Libya tarihi konusunda araştırmalar yaptı.

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Libyalı mücahidlerle İtalyanlar arasında mütareke imzalanması üzerine Mısır'daki öğrenimine ara veren Zâvî 1919'da Libya'ya döndü ve bazı siyasi faaliyetlere iştirak etti. 1922'de İdrîs es-Senûsî'yi Trablusgarp'a davet için Ecdâbiye'ye giden heyette yer aldı ve aynı yıl yapılan Giryân Konferansı'na katıldı. Kabileler arasındaki düşmanlığı ortadan kaldırmak için gayret sarfetti. Ancak İdrîs es-Senûsî'nin direnişi bırakarak Libya'nın bağımsızlığı için İtalyanlar'la görüşmelere başlaması üzerine 1924'te ikinci defa Mısır'a gitti ve aralıklarla Ezher Üniversitesi'ne devam ederek 1938'de öğrenimini tamamladı. 1940'ta Mısır vatan-daşlığına girdi. Abdurrahman Azzâm'ın desteğiyle Vakıflar Bakanlığı'nda çalışmaya başladı ve bu görevini bazı aralıklarla 1953 yılına kadar sürdürdü. II. Dünya Savaşı'nda İtalyan-Alman kuvvetlerinin yenilip Libya'yı terketmesinin ardından barış antlaşmaları imzalanıncaya kadar Trablus ve Bingazi İngiliz, Fizan ise Fransız askerî idaresine bırakıldı. Bunun üzerine Zâvî, Libya'da siyasi birlik ve bağımsızlığın sağlanması, Libya'nın Arap Birliği'ne üye olması için faaliyetlerde bulunmak amacıyla Kahire'de Trablus Komitesi'ni kurdu. Libya'nın tarihi, direniş hareketleri ve ülkenin bağımsızlığı meselelerine önem verdi. Bu maksatla Mısır'ın *el-Ahbbâr* gazetesinde siyasal içerikli yazılar yazdı, Libya işgaline karşı halkı direnişe çağırdı.

1950'de İngiliz işgalindeki Libya'yı ziyaret eden Zâvî ülkesinin bağımsızlığı için birtakım girişimlerde bulundu. Ertesi yıl Libya, Birleşmiş Milletler aracılığı ve İngilizler'in desteğiyle Kral İdrîs es-Senûsî'nin liderliğinde bağımsızlığını ilân etti. Zâvî bu gelişmenin ardından Mısır'a döndü.

1953'te Vakıflar Bakanlığı'ndaki görevinden ayrılarak çeşitli matbaalarda musahhih ve editör olarak çalıştı. 1955-1957 yıllarında Medine'de öğretmenlik yaptıktan sonra Mısır'a gitti, Mayıs 1967 tarihine kadar burada kaldı. Zira Trablus Komitesi'ndeki faaliyetleri ve 'Ömer el-Muhtâr' adlı kitabında Kral İdrîs es-Senûsî'ye dair yazdıkları yüzünden Libya'ya girişi yasaklanmıştı. Mısır'a gittikten sonra Trablus'u 1950'de ve Ekim 1964 – Ekim 1965 tarihleri arasında olmak üzere iki defa ziyaret edebildi. 1967'de kendisine verilen on yıllık geçici ikamet izniyle Libya'ya dönünce siyasî faaliyetlerine kaldığı yerden devam etti, ancak Mısır vatandaşlığı sebebiyle bazı güçlüklerle karşılaştı. Bu süreç, 1 Eylül 1969'da Kral İdrîs'in genç subaylar tarafından gerçekleştirilen bir darbe ile devrilmesine kadar devam etti. Zâvî, Albay Muammer Kaddâfî'nin yönetiminde cumhuriyetin kurulmasıyla Libya vatandaşlığını tekrar elde etti. 1969 yılının sonunda Libya müftülüğüne tayin edildi ve bu görevini 1983 yılına kadar sürdürdü. Müftülük görevinden ayrılmasından sonra da ileri yaşına rağmen çalışmalarına devam eden Tâhir Ahmed ez-Zâvî 5 Mart 1986 tarihinde Trablusgarp'ta vefat etti, cenazesi ertesi gün doğduğu Harşâ köyünde defnedildi. Zâvî, hayatı boyunca ilmî faaliyetlerden ve ülkesinin bağımsızlığı fikrinden vazgeçmemiş, kalemını bu uğurda etkili bir silâh olarak kullanmıştır. "Şeyhü'l-muârizîn" diye nitelendirilmiş, Libya'da İtalyan hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti'ni, Kral İdrîs es-Senûsî'yi, verdiği dinî kararlar sebebiyle de Muammer Kaddâfî'yi eleştiren yazılar kaleme almıştır.

Arap dünyasındaki Osmanlı hâkimiyetini ele alan şarkiyatçıların önemli bir kısmı bu ülkelere yönelik Batı sömürgeciliğini meşrû ve haklı göstermek, onlardan etkilenen Arap tarihçileri de sahih kaynaklara ve belgelere dayanmadan tamamen siyasî ve ideolojik sâiklerle, ayrıca yeni nesillerde milliyetçi düşünceleri ve duyguları harekete geçirme amacıyla Osmanlı dönemini bir baskı, zulüm, geri bırakılmışlık devri olarak resmetmişlerdir (bk. Nâsirüddin Saîdûnî, s. 10-11, 30-31; Abdülcelîl et-Te-mîmî, s. 9-12; Özel, s. 103-104). Tâhir Ahmed ez-Zâvî de bu basmakalıp genelleme-lerden kurtulamayan biri olarak Osmanlı devrini baskı, anarşi, yağma, fakirlik, geri kalmışlık dönemi olarak nitelermiş, bu durumun ve Osmanlı'nın asker ve silâhını çekerek Libya'yı ortada bırakmasının İtalya işgalini kolaylaştırdığını ileri sürmüştür

(*Cihâdü'l-ebtâl*, s. 21-22, 32). Zâvî'nin bu tasavvurunda, İtalya'nın ülkesini işgali ve buna karşı duyulan toplumsal infial, Osmanlı hâkimiyetinin yıkılmaya yüz tuttuğu bir sırada İttihat ve Terakkî yönetiminin izlediği ırkçı siyaset, Ezher'deki öğrenim yıllarında teneffüs ettiği Osmanlı ve cumhuriyet karşıtı hava, Arap milliyetçiliği ve Osmanlı-Arap uzaklaşmasının ileri bir safhaya varmış olması gibi yettiği dönem ve çevrelerde hâkim siyasî, dinî, fikrî ve sosyal şartların önemli ölçüde etkisi olmuştur (Fâtih Receb Kadâre, s. 7-8, 27-29).

Eserleri. 1. 'Ömer el-Muhtâr el-ḥal-ḳatü'l-aḥîre mine'l-cihâdi'l-vaṭanî fi Libyâ. Müellif bu eserini Muhammed Mahmûd takma adıyla yayımlamış (Kahire 1932), ikinci ve üçüncü baskılarında gerçek adını kullanmıştır (Trablus 1970; Beyrut 2004). Muhammed el-Ahḳar el-İsâvî ve Süleyman el-Bârûnî eseri eleştirmiş, abartılı ve yanlış bilgilere yer verildiğini söylemiştir. 2. *Fecî'atü'l-'Arab fi Trâblus el-Ġarb*. Eserde İtalyanlar'ın Libya'yı işgali sırasında bölge halkına karşı gösterdikleri vahşet, yaptıkları zulüm ve eziyet anlatılmaktadır (İskenderiye 1939). 3. *Takrîr bi-şe'ni'l-ḳadıyyeti'l-Trâblusiyye ve mâ yettaşlû bihâ min a'mâlî'l-İncilîz fi Trâblus*. Trablus Komitesi'nin Arap Birliği'ne ve İslâmî komitelere gönderdiği Libya'daki işgale dair raporu içerir (Kahire 1365/1945-46). 4. *el-Kitâbü'l-Ebyaz fi vaḥdeti Trâblus ve Berḳa*. Kahire'deki Trablus Komitesi tarafından yayımlanan bu çalışma, İtalyanlar'a karşı istiklâl mücadelesi veren Trablusgarp ve Berka (Sirenayka) şehirleriyle ilgili belgeler ve yazılar içermektedir (Kahire 1949). 5. *Cihâdü'l-ebtâl fi Trâblus el-Ġarb*. Özellikle millî mücadele sürecinde gösterilen kahramanlıkları ve ilk ağızdan nakilleri ihtiva etmesi bakımından önemli bir eserdir (Kahire 1950; Beyrut 1970, 1973, 2004). 6. *Târîḫü'l-fethi'l-'Arabî fi Libyâ*. İslâm fetihlerinden Osmanlı idaresine kadar Libya tarihinin ele alındığı eserde bu topraklarda yaşayan kavimler, bölgede hüküm süren çeşitli devletler ve meydana gelen önemli olaylar hakkında da bilgi verilmektedir (Kahire 1954, 1963; Beyrut 1972). 7. *Tertibü'l-Kâmûsî'l-muḥîṭ 'alâ tarîḳati'l-Mişbâḫi'l-münîr ve Esâsî'l-belâğa*. Zâvî bu eserinde Firûzâbâdî'nin *Kâmûsü'l-muḥîṭ*'inde yer alan kelimeleri, önce Zemahşerî'nin *Esâsü'l-belâğa* ve Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî'nin *el-Mişbâḫü'l-münîr* adlı eserlerinde olduğu gibi köklerin birinci harflerine göre alfabetik sıralayarak dört cilt halinde ya-

yımlamış (I-IV, Kahire 1378/1959), ardından da *Muhtârü'l-Kâmûs* adıyla ihtisar etmiştir (Kahire 1964; Trablus 1978). 8. *A'lâmü Libyâ*. Libya tarihinde önemli yeri olan 500 kişinin biyografisini içermektedir (Trablus 1961, 1971; Beyrut 2004). 9. *Mu'cemü'l-büldânî'l-Libîyye*. Bir Libya coğrafyası sözlüğü olup müellifin eserde tanıtılan yerlerle ilgili hâtıralarını da ihtiva etmektedir (Trablus 1968). 10. *Vülâtü Trâblus min bidâyeti'l-fethi'l-'Arabî ilâ nihâyeti'l-'ahdi't-Türkî* (Beyrut 1970). 11. *Mecmû'ü fetâvâ*. Zâvî'nin müftülük görevi esnasında Mâlikî mezhebine göre verdiği fetvaları içermektedir (Beyrut 1973; Bingazi 2006). 12. *Cihâdü'l-Libîyyîn fi diyârî'l-hicre (1924-1952 m.)*. Mısır başta olmak üzere çeşitli ülkelerde yaşayan Libyalılar'ın vatanları uğruna yaptıkları mücadeleleri konu edinmektedir (Trablus 1976). 13. *Nübze 'an a'mâlî İtalyâ fi Trâblus el-Ġarb*. Abdülhamîd Mahmûd takma adıyla neşredilen eser İtalya'nın Trablusgarp'taki bazı icraatı hakkındadır (Kahire, ts.).

Neşir: Ebû Abdullah Muhammed b. Halîl Galbûn et-Trâblusî, *Târîḫü Trâblus el-Ġarb el-müsemâm et-Tezkâr fi men meleke Trâblus ve mâ kâne bihâ mine'l-aḥbâr* (Kahire 1349; Trablus 1386/1967); Halîl b. İshak el-Cündî, *Muḥtaşaru Ḥalîl fi fîḫhi İmâmî dâri'l-hicre el-İmâm Mâlik b. Enes* (Kahire 1953); Bahâeddin el-Âmilî, *el-Keşkül* (I-II, Kahire 1380/1961); Ahmed b. Hüseyin en-Nâib el-Ensârî, *el-Menhelü'l-'azb fi târiḫi Trâblus el-Ġarb* (I-II, Trablus 1961); Mecdüddin İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fi ğaribi'l-ḥadîs ve'l-eşer* (I-V, Kahire 1963-1965; Beyrut 1963; Lahor 1970, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ile birlikte); Ahmed b. Hüseyin el-Behlûl, *Divânü'l-Behlûl* (Kahire 1966); Firûzâbâdî, *ed-Dürrü'l-mübessese fi'l-ğureri'l-müşellese* (Trablus-Tunus 1982); Muhammed b. Ahmed el-Ferrûhî, *Manzûmetü'l-Ferrûhî fi'l-kelimâti'lletî tüntak bi'z-zâ'i ve'd-dâd* (Beyrut 1404/1984).

BİBLİYOGRAFYA :

Tâhir Ahmed ez-Zâvî, *Mu'cemü'l-büldânî'l-Libîyye*, Trablus 1968, s. 154-158; a.mlf., *Cihâdü'l-ebtâl fi Trâblus el-Ġarb*, Beyrut 2004, s. 21-22, 32, 512-514; a.mlf., *A'lâmü Libyâ*, Beyrut 2004, M. Mes'ûd Cibrân'ın girişi, s. 7-40; a.mlf., *Târîḫü'l-fethi'l-'Arabî fi Libyâ*, Trablus 2004, s. 316; a.mlf., *Mecmû'ü fetâvâ*, Bingazi 2006, Cum'a Mahmûd ez-Züreykî'nin girişi, s. 7-21; Tâhir M. Şüveyhidî, *Delilü'l-mü'ellifne'l-'Arabî'l-Libîyyîn münzû'l-fethi'l-İslâmî li-Libyâ hattâ sene 1396/1976*, Trablus 1397/1977, s. 169-173; Enver el-Cündî, *A'lâmü'l-ḳarnî'r-râbi' 'aşer el-hicri: A'lâmü'd-da'ue ve'l-fikr*, Kahire,

ts. (Mektebetü'l-Enclû el-Mısıriyye), I, 113-119; Nâsirüddin Saïdûnî, *Dirâsât ve ebhâs fî târihi'l-Cezâ'ir: el-'Ahdü'l-'Osmânî*, Cezayir 1984, s. 10-11, 30-31; Abdücelîl et-Temîmî, *Dirâsât fî'l-târihi'l-'Arabîyyi'l-'Osmânî: 1453-1918*, Zagvân 1994, s. 9-12; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tekmilâtü Mu'cemi'l-mü'ellifin*, Beyrut 1418/1997, s. 253-254; a.mlf., *Tetimetü'l-A'âlâm*, Beyrut 1418/1998, I, 253-254; Hilâl Nâci, "Tâhir Ahmed ez-Zâvî", *Mevsû'atü Beyti'l-hikme li-a'lâmi'l-'Arab fî'l-karneyni'l-tâsi' 'aşer ve'l-'İşrîn*, Bağdad 1420/2000, I, 263-264; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *Neşrû'l-cevâhir ve'd-dürer fî 'ulemâ'i'l-karni'r-râbi' 'aşer*, Beyrut 1427/2006, I, 544; Ahmet Özel, "Trâblusü'l-garb fî'l-veşâ'ik ve'l-meşâdiri't-Türkiyye", *Devrû Trâblusü'l-garb fî neşri's-sekâfeti'l-'Arabîyyeti'l-İslâmiyye*, Tunus 2009, s. 103-104; Fâthî Receb Kadâre, "ed-Devletü'l-'Osmâniyye fî âşâri's-Seyh e't-Tâhir ez-Zâvî", *el-Mecelletü'l-câmi'a*, IV/16, Zâviye 2014, s. 5-36; Hulusî Kılıç, "el-Kâmûsü'l-muhîr", *DîA*, XXIV, 287-288; M. Hâdî b. Tâhir el-Matvî, "ez-Zâvî, Tâhir b. Ahmed", *Mu.AU*, XI, 32-42; Fethî Fâzîlî, "Evsime 'alâ şadri'l-vaṭan: eṣ-Şeyḥ Tâhir Ahmed ez-Zâvî", http://archive.libya-almostakbal.org/Articles1209/dr_fathi_alfadhli_191209.html (19.12.2009).

MAHMUT KELPETİN

ZAZALAR

Türkiye'nin
doğu ve güneydoğu bölgelerinde
yaşayan etnik grup.

Anadolu'nun otantik etnik gruplarından olan ve arkaik İran dillerinden birini konuşan Zazalar doğu ve güneydoğu bölgesinin Murat, Yukarı Fırat ve Dicle nehir vadilerinde yerleşmiştir. Bugün Zaza şeklinde genel kabul gören isim bölgesel olarak Dımlî, Kird ve Kırmanc şeklinde de kullanılmaktadır. Elazığ, Palu ve Bingöl yöresinde halk kendine Zaza, dillerine Zazakî derken Bitlis, Mutki, Siverek, Bucak, Gerger bölgesinde Zazalar'a Dımlî, dillerine de Dımlkî adı verilir. Diyarbakır'ın bir kısmında, Tunceli ve Erzincan bölgelerinde ise Kird ve Kırmanc, dillerine Kirdkî veya Kırmancî de denilir. Aşiret, kabile, bölge, köy ve şahıs ismi olarak kullanıldığı görülen Zaza kelimesi zamanla yaygınlık kazanmıştır.

Tarihî kaynaklarda aşiret ve oymakların oluşturduğu bir konfederasyon olan Zaza-Dımlî kelimelerine rastlanır. Zazalar'ı Kürtler Dımlî (دیمیلی), İranlılar Donboli (دنبلی), Araplar Dünbülî (دنبلي) ve çoğulu olan Denâbile (دنباله) şeklinde ifade etmişlerdir. Bu isim Osmanlı belgelerinde Dımlî, Dünbülî ve Dünbelî (دونبلي) olmak üzere farklı biçimlerde zikredilir. Dımlîler'e Araplar Zerzâ'nın çoğulu Zerâzî de derler, benzer şekilde Osmanlı belgelerinde Zerzâ, Hakkâri bölgesinde bir Dımlî-Zaza beyliği olarak kayıtlıdır (BA, DH.

MKT, 1358/44). Zerzâlar, Aşneviye (Oşni/Uşni) bölgesinde uzun süre hüküm sürmüş Dımlî-Zaza Beyliği'dir (BA, MD, nr. 32, s. 100, hk. 38-39). Zaza kelimesinin aslının Zerzâ (زرزا) olduğu, zamanla "rı" harfinin düşmesi sonucu Zaza'ya dönüştüğü düşünülmektedir. Zaza ismi Osmanlı arşiv belgelerinde "ززا، ذاء، ظاا" imlâlarıyla yazılmıştır (Demir, s. 106). Birçok araştırmada arkaik kaynaklarda geçen Zaziya, Zazana, Zavazan, Zerzâ, Zerâzî, Zarzî, Zazan gibi adlar Zazalar'la ilişkilendirilmektedir. Zazalar'ın geçmişte ve günümüzde yayıldığı alanlarda rastlanan bu adlar Zaza'nın diğer adlarından daha eski olduğuna işaret eder (Tolman, s. 16; Kozad Mohamet Ahmed, s. 447). Zazalar Selçuklu, Mervânî, Eyyûbî, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlı yönetiminde Süveydî, Mirdâsî, Dımlî, Zerzârî, Pazukî, Dersiman aşiretleri ve bunların oymakları olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Zazalar'ın kökeni hakkında birçok tez ortaya atılmıştır. Bunlardan biri Minorsky'nin F. C. Andreas'a dayanarak öne sürdüğü Dımlî-Deylemî bağlantısıdır. Ad benzerliğine ve dil bilimi verilerine dayanan bu görüşe göre Deylemliler, Kürtler'in arasında karışık Kuzey Mezopotamya bölgesine yerleşen Zazalar'ın atalarıdır (*EP* [İng.], II, 193). Bir diğeri Dımlîler'in nesebinin Belh kökenli Bermek ailesinden geldiği tezidir. Bu tezi destekleyen Riyâhî ve Abdürrezzâk Dünbülî, Dineverî'nin *Ensâbü'l-ekrâd*'ını kaynak göstererek Sâsânîler'e kadar uzanan bir nesep silsilesi kaydetmiştir. İbn Halikân da Bermekîler'i Zerâzî kabilesine dayandırır (*Vefeyât*, VI, 219). Bu görüşe paralel olarak *Şerefnâme*'de, bir Zaza aşireti olan Süveydî beylerinin Abbâsîler döneminde Hârûnürreşid-Bermekî anlaşmazlığı sonucunda Bağdat'tan sürgün edildikleri ve bugünkü Bingöl'e yerleştikleri rivayet edilmektedir (Şeref Han, I, 252-262). Evliya Çelebi'ye göre Hârûnürreşid döneminde Şam veya Musul tarafından gelen Dımlî aşireti Hoy ve Sökmenâbâd bölgesine yerleşmişti (*Seyahatnâme*, IV, 186). Diğer bir görüşte Dımlîler'in Hoy'a gelmeleri Eyyûbîler'in buralara ordu sevk etmesiyle ilişkilendirilmektedir. Sökmenâbâd, Eyyûbî sultanları tarafından Dımlî İsâ Bey'e ocaklık olarak verilmişti. Ayrıca *Târih-i Ebû'l-Fidâ*'da Dımlîler'in Selâhaddin-i Eyyûbî'nin sipahilerinden olduğu zikredilmektedir (M. Emîn Riyâhî, s. 110-111).

Ortaçağ Arap kaynaklarında genel olarak Dımlîler, Musul çevresinde yaşayan bir Kürt aşireti olarak kaydedilmiştir. İbn Fazlullah el-Ömerî, İbn Hacer el-Askalânî,

Fîrûzâbâdî, Dünbül'ün "kunfuz" vezninde Dünbul diye okunduğunu ve daha önceleri Musul civarında yaşayan bir Kürt aşiretinin adı olduğunu kaydetmiştir (*el-Kâmûsü'l-muhîr*, I, 1293). İbnü'l-Ezrak, *Târihü'l-Fârikî*'de Diyarbakir ve Meyyâfârikin'deki Kürt kabilelerini sayarken Dünbülî ve Zerzârî adlarını da zikretmiştir. *Şerefnâme*'de Zaza adına rastlanmamaktadır. Fakat Zazalar'ın yaşadıkları yerlere hâkim olan Palu, Çermik ve Eğil'deki Mirdâsîler, Genç ve Bingöl'de Süveydîler, Çemişgezek'te Pîr Hüseyin oğulları Kürt beyleri olarak yazılmıştır. *Şerefnâme*'de Zazalar'ın diğer aşireti Dünbelî (Dımlî) beyleri Hoy, Sökmenâbâd, Kotur ve Urmiye bölgesinde yerleşik olarak gösterilmiştir (Şeref Han, I, 310-317). Bohtanlı bir aşiret olup daha sonra Musul'dan Azerbaycan'a gelen Dımlîler'e burada Hoy'un kuzeybatısında ki Sökmenâbâd timar olarak verildi. Akkoyunlular döneminde Bay Kalesi'ni (Semdinan) ve Hakkâri'nin bir kısmını ele geçirdiler. Şah Tahmasb, Sökmenâbâd ocağına Hoy'u da ekledi. Kanûnî Sultan Süleyman döneminde ise Kotur ve Bargiri'yi aldılar. *Şerefnâme*'deki bilgiler Kanûnî dönemi mühimme defterlerinde teyit edilmektedir (BA, MD, nr. 3, hk. 1221; MD, nr. 7, hk. 1359). Bunlar Safevîler'e tâbi iken Safevî-Osmanlı savaşları sırasında sık sık saf değıştirdiler. Zazalar XV. yüzyıldan XIX. yüzyılın başlarına kadar Hoy şehrinin idarecisi olup kendi adlarına para bastırdılar. XIX. yüzyıldaki karışıklıklardan sonra bir kısmı Kuzey İran'a, bir kısmı Doğu Anadolu'ya dağıldı (Akâsî, s. 135-136).

Osmanlılar'ın 1515 yılından itibaren Doğu Anadolu'da hâkimiyet kurmasıyla birlikte bölgedeki Zazalar da Osmanlı yönetimine girdi. Diyarbakir eyaleti kurulunca Zaza aşiretleri yurtluk, ocaklık ve hükümet şeklinde bu eyalete bağlandı. Çapakçur, Çemişgezek, Sağman, Kulp, Mihrani, Terçil, Atak, Pertek yurtluk ve ocaklık statüsünde, Ekrâd sancakları olan Palu, Eğil, Hazo, Genç ve Oşni ise hükümet sancakları olarak yönetildi (BA, A.RSK d., nr. 1452, s. 267-277). Tanzimat'a kadar devam eden bu sistem 1850'lerden itibaren değışti ve bölge yerel aşiret beyleri yerine merkezden tayin edilen görevlilerle yönetildi. Osmanlı döneminde XVI ve XVII. yüzyıllara ait resmî belgelerde Zaza-Dımlî aşiretleri değışik yazılışlarla Musul, Halep, Menbiç, Urfa, Birecik, Suruç, Kilis, Diyarbakir, Çemişgezek, Âdilcevaz, Revan, Mâkû ve Hoy'da kaydedilmiştir (BA, TD, nr. 998, s. 74; MD, nr. 3, hk. 1221). Evliya Çelebi 1655'teki İran seyahati sırasında Diyarbakir, Palu, Bingöl